

Mirja JARAK

PREGLED GLAVNIH SMJERNICA U ISTRAŽIVANJU ANTIČKIH LITERARNIH IZVORA O PANONSKOJ CRKVI*

UDK 930.26(497.13)»4/5«
Pregledni članak
Review article
Antička povijest
Ancient history
Primljeno: 1991.06.04.

Mirja Jarak
41000 Zagreb – Croatia
Arheološki zavod
Filozofski fakultet
Đure Salaja 3

Novovjekovna istraživanja antičke crkvene povijesti provincije Panonije započela su s proučavanjem antičkih literarnih izvora. Prvi radovi vezani uz panonsku crkvenu povijest nastaju u 17. st. u okviru isusovačkih hagiografskih istraživanja. Prva velika sinteza »Illyricum sacrum« javlja se u prosvjetiteljskom 18. st. kada je objavljeno još nekoliko značajnih radova. Otada pa do naših dana martirološki spisi kao i koncilski zapisi poslužili su u raznolikim istraživanjima kao baza za stvaranje slike o antičkoj crkvenoj povijesti Panonije. Glavne smjernice toga istraživanja skiciramo u slijedećim redovima.

Antički literarni izvori o panonskoj¹ Crkvi predmet su znanstvenog interesa i istraživanja već više od 3 stoljeća. Već u 17. st. unutar monumentalnog projekta (AA SS) objavljivanja martirološke građe javljaju se bolandisti s člancima o panonskim mučenicima. Nešto kasnije izlazi prva velika sinteza o panonskoj Crkvi koja je sadržavala i martirološku građu i koncilске zapise. Te dvije vrste izvora predstavljaju glavne antičke literarne podatke o panonskim kršćanskim općinama. Svi se sačuvani izvori odnose na općine u našem dijelu Panonije (južno od Drave) dok je mađarska Panonija ostala posve anonimna.² U slijedećem sažetom pregledu literature o crkveno-povijesnim i hagiografskim izvorima pored rezultata dosadašnjih znanstvenih istraživanja bitan je naglasak i na sadržajnom bogatstvu same problematike. Bez pretenzija na apsolutnu potpunost kronološkim ćemo redom predstaviti najvažnija djela što obrađuju antičke literarne izvore uz isticanje pojedinih interpretativnih rješenja.

Prvi radovi o antičkoj crkvenoj povijesti tematiziraju izvore o pojedinim panonskim mučenicima. Kako o nekim panonskim mučenicima postoje samo zapisi u martirologijima o njima se zbog nedostataka izvora nije razvila bogatija literatura. Riječ je o Euzebiju, anonimnim sirmijskim sveticama, Fortunatu (izostavljen je iz Donatovih akata iako pripada Donatovoj skupini mučenika), Montanu, Maksimi, Sabatiji, Agripinu, Sekundu i Basili. Informativne članke, koji uglavnom predstavljaju komentare različitih martirologija, o ovim slabo poznatim mučenicima pisali su bolandisti.³ Nasuprot ovima slabo poznatim mučenicima, sveci sa sačuvanim legendama postali su predmet žive diskusije te o njima postoji veći broj radova. O njima su pisali i bolandisti koji su objavljivali legende i davali kritičke osvrtne na izvorne tekstove.⁴ Iz usporedbe objave i komentara legende o sv. Polionu (iz 17. st.) s objavom i komentarom legende o Četvorici ovjenčanih (iz 20. st.) može se zapaziti kakav je napredak postignut u hagiografskim istraživanjima. Dok su u prvim objavama izostali primjerice precizni podaci o rukopisima u kojima su sačuvane pojedine legende u članku o Četvorici ovjenčanih brižljivo su sakupljeni svi takvi podaci. U starijim radovima mogu se naći danas uglavnom odbačene historijske interpretacije. Tako autor članka o sv. Demetriju, C. Byeus, zastupa zastarjelo mišljenje o svečevom porijeklu.⁵ C. Byeus slijedi navode pasija koje prikazuju Demetrija kao solunskog mučenika. Prema podacima o Demetrijevom porijeklu legende možemo datirati u vrijeme nakon učvršćenja njegovog kulta u Solunu. Demetrije je tada pretvoren u domaćeg solunskog mučenika a njegovo pravo porijeklo svjesno se nastojalo izbrisati. Danas prevladava mišljenje o Demetrijevom sirmijskom porijeklu.

U interpretacijama navoda martirologijâ također dolazi do odstupanja u odnosu na stariju literaturu. U Jeronimovom martirologiju se, primjerice, krajem travnja, 28. IV., spominju u sva tri glavna rukopisa panonski mučenici Euzebije i Polion. Pored njihovih imena u sva tri rukopisa je u iskrivljenom obliku navedeno i ime grada Cibala. U starijoj literaturi taj se toponim tumačio kao ime osobe pa se govorilo o još jednom panonskom mučeniku – Tībalu. Takvo tumačenje nalazimo kod bolandista u jednom od starijih svezaka njihovog monumentalnog djela.⁶ U jednom od posljednjih svezaka istog djela, u Komentarima⁷ uz Jeronimov martirologij, nalazimo ispravan iskrivljenog oblika koji je zavarao prve istraživače. Tako nam 28. travnja Jeronimov martirologij donosi spomen samo dvojice svetaca – Euzebija i Poliona. Ipak, bez obzira na nedostatke starijih radova, objave bolandista ostaju na neki način antologijskim pothvatima.

Temeljno, u mnogim točkama još uvijek mjerodavno i često citirano djelo o panonskoj Crkvi, velika je sinteza isusovaca D. Farlatija i G. Coletija »Illyricum sacrum«. Nastalo u prosvjetiteljskom 18. stoljeću, to djelo je nasljeđovalo slične crkveno-povijesne sinteze drugih zemalja. Nakon znamenitog pokretanja crkveno-povijesnih i hagiografskih istraživanja početkom 17. st., uskoro počinju izlaziti nacionalno obilježene sinteze, kao npr. »Gallia christiana« i »Italia sacra«. Farlatijevo i Coletijevo djelo uklapa se, dakle, u tadašnje opće crkveno-povijesne tendencije. Treba ipak napomenuti da ono nije jedino djelo toga vremena koje se bavilo kršćanstvom u Iliriku. U 18. st. pojavilo se još nekoliko sintetičkih radova što su u većoj ili manjoj mjeri obrađivali crkvenu povijest Ilirika.

Još prije 18. st. i Farlatijevog pothvata pojavilo se nekoliko djela⁸ u kojima se mogu naći i okvirni podaci o panonskoj Crkvi. Kao primjer navodimo Schönlebe-novu studiju o kršćanstvu u Sloveniji u kojoj je dodirnuto pitanje kristijanizacije Panonije i skiciran tok proganjanja kršćana i Tillemontovu crkvenu povijest u kojoj nalazimo osvrt na panonske mučenike.

Prije objavljivanja 1. dijela Farlatijevog djela srijemski biskup L. Szórényi napisao je manji rad o svojoj biskupiji: »Vindiciae Sirmienses«. U pisanju rada Szórényi se koristio istoimenim starijim djelom M. Szent-Ivanya iz 1699. g. Tim se djelom koristio kod pisanja 1. dijela svog rada dok u 2. dijelu nastupa samostalnije i iznosi i vlastita zapažanja. Szórényi je nastojao oslikati veličinu i moć sirmijske Crkve te je dosta prostora posvetio pitanjima crkvene uprave i jurisdikcije sirmijske nadbiskupije. U tom kontekstu ukazao je na granice obnovljene novovjekovne biskupije ali se pozabavio i starom antičkom metropolom. Naglasak je ipak na novovjekovnim zbivanjima te su antički podaci zastupljeni uzgred, nesistematski. Tako nedostaje posebna biskupska lista antičkog Sirmija; spomenuti su samo pojedini antički biskupi: Irenej, Domno, Fotin i Anemije.⁹ U vezi biskupa Anemija skiciran je ukratko sukob arijanstva i ortodoksije u Sirmiju. Istaknuto je osobno zalaganje Ambrozija Milanskoga u razrješenju tog sukoba.

Od ostalih antičkih tema Szórényi se osvrnuo na glasovite sirmijske koncile i na pitanje ubikacije Stridona.¹⁰ Poput ostalih panonskih pisaca pristao je uz tzv. panonsku tezu koja je danas potpuno odbačena. Glavni argument za Jeronimovo panonsko porijeklo Szórényi je vidio u spominjanju stridonskog biskupa Domnija. Na koncilu u Nikeji 325. g. taj se biskup spominje kao stridonski biskup iz provincije Panonije. To je mjesto iz koncilskih akata zapravo jedini ozbiljan argument u prilog panonske teze.¹¹ Pokazalo se, međutim, da je u koncilskim aktima zabunom došlo do pisanja *Stridonensis* umjesto *Sirmiensis*, pa taj glavni argument panonske teze otpada. Zagaravanjem panonske lokacije Stridona srijemski biskup Szórényi uvrstio se među pisce koji su više poticali lokalno-patriotskim težnjama nego ozbiljnim znanstvenim uvidima, pokušavali riješiti pitanje Jeronimove domovine. To je u skladu s intencijom cijele knjige u kojoj je L. Szórényi prvenstveno želio pokazati dostojanstvo i moć panonske Crkve.

Isti cilj isticanja značenja ranokršćanskog Ilirika imao je pred očima i crkveni historičar D. Farlati koji je najprije dugi niz godina sakupljao građu za planirano monumentalno djelo. Zajedno s Farlatijem radio je na prikupljanju izvorne građe isusovac F. Riceputi. O njegovom radu Farlati opširno izvještava u uvodnom poglavlju svoje sinteze.¹² Sam Riceputi pregledno je izložio sadržaj budućeg djela u posebnom »Pogledu«.¹³ Prema priloženoj shemi crkvena povijest Ilirika trebala je sadržavati četiri glavna dijela:¹⁴

- 1) Povijest kršćanskih općina s naglaskom na hijerarhijskom ustrojstvu crkvene organizacije. Pojedine općine povezane su nadopćinskim, nadbiskupskim vidovima organiziranja.
- 2) Povijest crkvenih koncila (općih, nacionalnih i provincijskih).
- 3) Biografije svetaca.
- 4) Povijest monaštva s opisom raznih crkvenih redova.

Za našu temu najzanimljivije je predviđeno poglavlje o sirmijskoj nadbiskupiji koje je naznačeno kao posebna cjelina unutar 1. dijela. U objavljenoj sintezi poglavlje o sirmijskoj Crkvi našlo se u 7. tomu što ga je izdao mlađi Farlatijev sljedbenik, isusovac G. Coleti. Riječ je o zaista cjelovitom prikazu baziranom na brojnim i uglavnom pouzdanim literarnim izvorima. Odabir tematskih cjelina bio je određen karakterom samih izvora pa su obrađene slijedeće glavne teme:

- počeci kristijanizacije i uspostavljanje sirmijske biskupije¹⁵
- kronotaksa sirmijskih biskupa¹⁶
- sirmijski mučenici¹⁷
- biskupije podređene sirmijskoj metropoli (svaka je cjelovito prikazana prema usvojenoj paradigmi, tj. s rekonstruiranom biskupskom listom i objavljenom i analiziranom martirološkom građom)¹⁸

Teze o počecima kristijanizacije i veoma ranom formiranju sirmijske Crkve danas su zastarjele. Te su teze inače bazirane na legendarnim vijestima o misijskom djelovanju apostola Petra i Pavla i njihovih učenika. Apostolsko porijeklo osiguravalo je povlašteni položaj te su mnoge općine pokušavale priskrbiti prvenstvo stvarajući različite legende o vlastitim počecima. Susjedna metropola Akvileja, koju možemo navesti kao najbližu paralelu, stvorila je tako legendu o misijskom djelovanju evanđeliste Marka. Najprije nekritički prihvaćena, ta je legenda kasnije smatrana čistom fantazijom, da bi na kraju u imenu lokalnog biskupa i mučenika ipak bila prepoznata historijska osoba – prvi akvilejski biskup iz 3. stoljeća.¹⁹ Slične situacije nalazimo i u drugim ranokršćanskim općinama. U tom su kontekstu razumljive i legendarne vijesti o apostolskom porijeklu sirmijske Crkve kao i njihovo nekritičko prihvaćanje. U vrijeme kad je nastajala sinteza »*Illyricum sacrum*« mnogi vidovi istraživanja bili su još nepoznati (osobito su nedostajala arheološka istraživanja i arheološki dokazi o širenju kršćanstva) tako da je bilo olakšano prihvaćanje po sebi primamljivih teza. I Farlatijev suvremenik, autor druge monumentalne crkvene povijesti, I. Szalágyi (S. Salagius), pisao je o apostolskom utemeljenju panonske Crkve.²⁰ Autori obiju sinteza slažu se, inače, i u mnogim drugim pitanjima, o čemu svjedoči često uzajamno citiranje na koje nailazimo u njihovim djelima. Uz apostolsko utemeljenje panonske Crkve treba napomenuti da je u djelu »*Illyricum sacrum*« uočen nedostatak izvora za 2. i 3. st. i praznina koja je dijelila pretpostavljene biskupe 1. st. od sigurnih vijesti Dioklecijanovog doba. U tom djelu stoga čitamo: »*Post S. Andronicum nulla Sirmiensiūm Antistitum memoria superest usque ad exitum saeculi tertii a Christo nato.*«²¹ Iako je ta činjenica važan argument protiv apostolskog porijekla sirmijske općine, nedostajalo je odvažnosti da se slijede njezine konzekvencije.

U određivanju biskupske liste u Farlatijevom i Coletijevom djelu su postavljene okvirne odrednice koje su slijedili svi kasniji istraživači.

Posebna vrijednost sinteze »*Illyricum sacrum*« sadržana je u objavi izvorne građe o kršćanskim mučenicima. Pored navoda iz martirologija objavljene su neke autentične mučeničke legende i zanimljiva fiktivna korespondencija mučenika Krizogona i Anastazije Sirmijske.²² Uz objavu autentičnih akata panonskih mučenika Donata, Romula, Silvana, Venusta i Hermogena, nalazimo zapažanje o njihovoj uskoj

vezi i sličnosti s Pasijom sv. Poliona.²³ Isto mišljenje o povezanosti tih izvora imao je kasnije S. Ritig.²⁴

U prikazu ostalih panonskih zajednica ponekad je došlo do preranog datiranja njihovih početaka (kao i kod sirmijske općine), dok su u nekim slučajevima ispravljena tuđa neadekvatna datiranja.²⁵ I u ovoj tematskoj cjelini najveće značenje ima objavljivanje izvorne građe.

Drugo najznačajnije djelo 18. st. u cijelosti je posvećeno panonskoj Crkvi. Riječ je o djelu »De statu ecclesiae Pannonicae« mađarskog svećenika I. Szalágyija koji je poznatiji pod latinskim imenom kao S. Salagius. Naglasak je toga djela na problemu rekonstrukcije crkveno-povijesnih zbivanja posredovanjem izoliranih podataka o pojedinim predstavnicima Crkve. S jedne strane dostupni izvori omogućili su stvaranje biskupskih listâ, a s druge isti podaci dali su osnovu za proučavanje međusobnog odnosa ranokršćanskih zajednica.²⁶ U oba slučaja polazište su činili akti crkvenih koncila u kojima se spominju panonski biskupi. Za stvaranje biskupskih listâ bili su dovoljni i sasvim šturi podaci dok se je istraživanje međusobnih odnosa ranokršćanskih zajednica temeljilo na različitim formulacijama naslova pojedinih biskupa. Ukoliko se moglo otkriti određenu razvojnu liniju u oblikovanju naslova različitih biskupa što su se smjenjivali na čelu jedne općine, stvarala se predodžba o jačanju i prestižu dotične općine. To je zapravo najpouzdaniji način utvrđivanja postepenog oblikovanja nadbiskupskih centara o čemu nemamo drugih, opširnijih vijesti. Iako je Szalágyi koristio taj postupak interpretacije biskupskih naslova, zbog svoga uvjerenja o apostolskom porijeklu sirmijske Crkve, nije posve konzekventno datirao postanak sirmijske nadbiskupije. Smatrao je da je oznaku nadbiskupije sirmijska Crkva dobila u 4. st. ali da počeci njezinog prvenstva sežu u apostolsko doba: »*Metropolis Sirmiensis origines ad Apostolorum aetatem esse referendas.*«²⁷

Analizi koncilskih akata Szalágyi posvećuje tri knjige svoga djela (treću, četvrtu i petu). Pritom je sadržaj 4. i 5. knjige gotovo istovjetan, o čemu govore već naslovi tih knjiga.²⁸ Knjiga o primatu je samo drukčije formulirana knjiga o nadbiskupskoj časti. U obje su korišteni isti izvori. Razlika se opaža jedino u širini obrade pri čemu je nama najzanimljivije poglavlje o sirmijskoj nadbiskupiji u 4. knjizi obrađeno znatno detaljnije nego u 5. Pored sirmijske Crkve Szalágyi u 4. i 5. knjizi tematizira i susjedne crkvene metropole.

Szalágyi je, kako smo već spomenuli, slijedio Farlatija u mišljenju o apostolskom porijeklu panonske Crkve. To je mišljenje Szalágyi potkrijepljivao analognim situacijama u susjednim područjima – u Ravenni gdje je prema legendarnim vijestima djelovao sv. Apolinar, učenik sv. Petra i u Akvileji gdje je također prema kasnijoj legendi djelovao Petrov učenik Marko.²⁹ Crkve u Ravenni i Akvileji nastale su, međutim, kasnije, vjerojatno u 3. st. te navedene legendarne vijesti nemaju historijsku vrijednost. Onaj dio akvilejske legende koji povezuje akvilejske misionare s kristijanizacijom Panonije i Norika ipak u svojoj jezgri ukazuje na stvarnu kasniju povezanost Akvileje i tih krajeva. Svakako je sjeverna Italija uz kršćanski najrazvijeniji Istok, glavno misijsko područje od kuda su se širili utjecaji u Panoniju.

Iz 18. st. potječe i rad S. Timona o povijesti antičke Panonije. Unutar opće profane povijesti samo je jedno poglavlje posvećeno kršćanstvu.³⁰ Timon piše o panon-

skim biskupijama, o sirmijskoj biskupskoj listi, o razvoju arijanstva i toku teoloških rasprava, o pojedinim panonskim mučenicima (Kvirin, Viktorin, Demetrije, Anastazija) i o rodnom mjestu sv. Jeronima. Poput mnogih panonskih istraživača, Timon je vođen lokalno-patriotskim težnjama držao da je sv. Jeronim bio Panonac.

Od naših istraživača koji su se dotakli i nekih ranokršćanskih tema, trebamo spomenuti franjevce Matiju Petra Katančića i Andriju Blaškovića. Katančić je u raspravi o miljokazima povezo neka svoja terenska opažanja s navodom Sulpicija Severa o bazilici u Mursi.³¹ Prema Sulpiciju Severu koga Katančić citira, izvan zidina Murse nalazila se *Basilica Martyrum* u kojoj je za vrijeme glasovite bitke 351. g. boravio car Konstancije. Katančić je smatrao da je otkrio ruševine te bazilike od kojih danas nije ništa preostalo. Isto tako, on je pokušao identificirati mučenike kojima je ta bazilika bila posvećena a o kojima Sulpicije Sever ne daje nikakve podatke. Kao moguće svece naveo je dvojicu mučenika što se u Rimskom martirologiju javljaju kao mučenici Murse.

Andrija Blašković napisao je opsežnu studiju o antičkoj Andautoniji. On je prvi detaljno obradio povijest tog antičkog grada. Nama su u Blaškovićevom djelu zanimljivi odlomci posvećeni ranokršćanskim temama. Uglavnom je riječ o osvrtnu na martirološku građu i na pitanja stvaranja crkvene organizacije. Dani su izvaci iz martirologija i iz pasija mučenika Kvirina, Ireneja i Poliona.³² Zatim je ukratko prikazana panonska biskupska organizacija sa šest pretpostavljenih biskupskih sjedišta, skiciran je tok progona kršćana pod Decijem i Dioklecijanom i proces kristijanizacije panonskog područja.³³

Zanimljiv je Blaškovićev osvrt na Pasiju sv. Kvirina. U Pasiji sv. Kvirina spominje se teritorijalno-administrativna podjela panonskog prostora, tj. poimence se spominju dva provincijalna namjesnika: *Maximus praeses i Amantius praeses*.³⁴ Oni su bili upravitelji Panonije Savije i Panonije Prime. Od tih provincija se izrijeком spominje samo Panonija Prima i to nekoliko puta: »...ad *Amantii praesidis primae Pannoniae judicium dirigeris*...«, »...ad *primam Pannoniam deduci*...«, »...*deductus fuisset beatus Quirinus ad primam Pannoniam*...«³⁵ Namjesnik Maksim je u tekstu jasno povezan s Kvirinovom matičnom biskupijom Siscijom te je otuda jasno da je njegova provincija bila Panonija Savija.

A. Blašković je raspravljao o navedenim podacima Kvirinove pasije te joj je, prema tome, pristupao kao historijskom izvoru.³⁶ Pasija biskupa Kvirina pripada inače među autentične mučeničke izvore. Ubraja se u 3. Delehayevu grupu u kojoj nalazimo pasije nastale preradbom originalnih dokumenata; te pasije, iako u nešto izmijenjenom obliku, prenose stvarne događaje i omogućuju pouzdanu rekonstrukciju kršćanske povijesti. S obzirom na podatak o diobi Panonije koji se tiče svjetovne povijesti, možemo uputiti na istovrsni podatak o administrativnoj diobi susjedne provincije Norika. Taj se podatak nalazi također u jednoj autentičnoj pasiji – Pasiji sv. Florijana. U Pasiji sv. Florijana³⁷ koja je nastala još u antici i koja sadrži čitav niz historijskih podataka, po prvi put se spominje razdioba Norika do koje je došlo u toku Dioklecijanovih upravnih reformi.

Takvo javljanje historijskih podataka pokazuje nam pravu vrijednost mučeničkih akata. S izuzetkom fantastičnih legendi koje se također mogu naći među muče-

ničkim pasijama, riječ je o izvorima nesumnjivog crkveno-povijesnog i općeg historijskog značenja.

Na ovom mjestu trebamo spomenuti hrvatski prijevod Ruinarlove zbirke mučeničkih akata. T. Ruinar djelovao je krajem 17. stoljeća. Zbirka mučeničkih akata pod naslovom: »Acta Martyrum Sincera et Selecta« predstavlja njegovo prvo i najznačajnije djelo. Iako je sa stajališta suvremene kritike Ruinarlova zbirka zastarjela (osobiti je nedostatak pomiješanost akata različite historijske vrijednosti bez strogo određenog razlikovnog principa) ona je u svoje doba bila veoma popularna te je nekoliko puta izdavana i prevedena na razne jezike. Hrvatski prijevod raden je prema latinskom izvorniku a načinio ga je Ivan Marević.³⁸ Od naših mučenika u Ruinarlovoj se zbirci nalaze pasije Ireneja, Poliona, Sinerota i Kvirina. Hrvatski prijevod svjedoči o živom interesu koji je izazivala hagiografska tematika.

U slijedećem periodu, tokom 19. st., ne nalazimo više velike sinteze poput Farlatijeve ili Szalágyijeve. Neke kršćanske teme ukratko su obrađene u općim povijestima rimske provincije Panonije a počinju se javljati i manje studije posvećene pojedinim problemima.

Od općih povijesti možemo navesti Kennerovu i Kukuljevićevu obradu rimske provincije Panonije. F. Kenner je u svom djelu osim Panonije obradio i susjedni Norik; o kršćanstvu obiju provincija napisao je samo jedno okvirno poglavlje u kojem pokušava datirati mučeništvo Fruškogorskih klesara i u kojem posebno ističe vojničko porijeklo prvih kršćana i značenje vojničkih elemenata u formiranju prvih kršćanskih zajednica.³⁹ I. Kukuljević Sakcinski nabrojio je poimence panonske biskupije i iznio svoje zapažanje o putevima širenja kršćanstva.⁴⁰

Među pojedinačnim studijama ističu se radovi o našim mučenicima. Fruškogorskim mučenicima posvećeno je nekoliko članaka⁴¹ koji obrađuju pitanje datiranja toga mučeništva u vezi s Dioklecijanovim boravkom u Sirmiju. Kako je grupa Fruškogorskih mučenika povezana sa skupinom rimskih mučenika, to su naši srijemski mučenici izazivali veliku pozornost i živo zanimanje u znanstvenim krugovima. Zato je njima i u kasnijem razdoblju, osobito početkom 20. st., posvećeno više radova; prema broju bibliografskih jedinica⁴² Fruškogorski se mučenici ističu među ostalim panonskim svecima.

Iz pera M. Pavića potječe studija o najpoznatijoj panonskoj herezi – arijanstvu. To je studija koja je upozorila na veliko značenje panonske Crkve u razvoju ranokršćanske teološke misli. Naime, 4. st. je u čitavom kršćanskom svijetu obilježeno arijanskom herezom kao glavnom neortodoksnom strujom. Riječ je naravno o globalnoj karakteristici vremena koja ima isto značenje kao tvrdnja o pretežno gnostičkoj neortodoksnoj orijentaciji prvih stoljeća kršćanstva. Najopćenitije se razvoj kršćanske misli može odrediti kao postepeno udaljavanje od helenističke filozofske baštine k vlastitom unutarnje-religijskom svjetonazoru. Glavni predstavnik kršćanskog razdoblja, u bitnim crtama još određenog helenističkom tradicijom, prema navedenoj okvirnoj shemi, jest kršćanski gnosticizam. Pomak k vlastitom religijskom predmetu očituje se u slijedećem razdoblju u raspravi o Trojstvu čiji je izraziti predstavnik arijanska hereza. Daljnji korak koji obilježava 5. st. postavio je u središte zanimanja kristološki problem. Već razvijeni kristološki problem govori o procesu razvoja pojedinačnih teoloških disciplina, tj. govori o dovršenom unutarnje-religijskom

razvitku kršćanske misli.⁴³

Arijanstvo, vidjeli smo, predstavlja bitno obilježje jednog razdoblja kršćanskog razvitka. Ono je posebno vezano uz Panoniju gdje je steklo najborbenije pristalice. Zato je, zbog općeg ogromnog značenja arijanstva, bilo veoma važno interpretiranje povijesti arijanske hereze u kontekstu njezine vezanosti za panonski prostor. Tom je problemu bila posvećena Pavićeva studija koja nosi jednostavni naslov: »Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj.«

Pavić razmatra povijest panonskog arijanstva na temelju antičkih zapisa o pojedinim etapama razvoja te hereze. Služi se podacima crkvenih historičara, osobito Euzebijem, Atanazijem, Hilarijem, Sokratom i Sozomenom. Prateći tok arijanske raspre pozabavio se nizom crkvenih koncila na kojima se arijanska misao oblikovala u blažoj ili strožoj formi pokazujući različiti intenzitet odstupanja od pravovjernog nauka. Teološki smisao različitih varijanata arijanstva ispoljio se u formulama vjeroispovijedi koje su poznate kao sirmijske formule. Pavić detaljno analizira te formule koje u odnosu spram nikejske vjeroispovijedi karakterizira nejasnoća izraza kojom su arijanci nastojali osigurati prihvaćanje svojih heretičkih ideja. U skladu s koncilskim aktima M. Pavić izriječno spominje samo 3 sirmijske formule; 4. formula se (primjerice u Mansijevoj zbirci koncilskih akata⁴⁵) ne imenuje posebno nego je navedena kao formula vjere namijenjena saborima u Ariminiju i Seleukiji. U literaturi se, međutim, ova formula vjere najčešće spominje kao 4. sirmijska formula, što je zbog njezinog značenja sasvim prihvatljivo.

Manju ali jezgrovitu i još uvijek mjerodavnu studiju o panonskim mučenicima napisao je početkom 20. st. S. Ritig. Radnja nosi naslov »Martyrologij srijemsko-panonske metropolije«. U njoj su dani temeljni podaci o panonskim mučenicima – podaci iz martirologijâ i mučeničkih pasija. Kako su zapisi u martirologijima veoma kratki i uglavnom ograničeni na osnovne podatke (ime mučenika, mjesto, način i datum pogubljenja) to i radnja S. Ritiga ima karakter korisnog priručnika i pomagala u detaljnijoj studiji mučeničkih akata. Ove posljednje Ritig nije cjelovito obradio nego se samo osvrnuo na pojedina mjesta i probleme tih akata. U tim je kraćim osvrtima, međutim, sadržana glavna vrijednost Ritigove studije. Riječ je o postavljanju određenih teorijskih koncepcija i teza koje su imale veliki utjecaj na kasnije istraživače. Ritig je, kako je općenito poznato u hagiografskoj literaturi, nekim svojim tezama odredio pravce budućih istraživanja i postao utemeljiteljem jedne značajne teorije što je poznata po velikom broju djela i znamenitih istraživača koji su je zastupali i dalje razrađivali. Mislimo na teoriju o panonskom mučeniku Hermogenu čije su relikvije prenešene u sjevernu Italiju i čije je ime, po Ritigovom mišljenju, vremenom izmijenjeno u oblik Hermagora.⁴⁶ Oko Hermagore, koji je zapravo nestvarno lice, razvio se kult i legenda koja ga je proglasila prvim akvilejskim biskupom i mučenikom iz Nerono-vo doba. Ta legenda kao i ličnost mučenika Hermagore, predstavlja po Ritigu fantastičnu tvorevinu bez ikakve historijske vrijednosti.

Ritigovu teoriju o mučeniku Hermagori slijedili su i dalje razrađivali J. Zeiller, F. Šišić, H. Leclercq, F. Kovačić, R. Egger, R. Noll, B. Saria, H. Schmidinger i M. Miklavčič. Nasuprot njima, talijanski historičari su zastupali tezu o historicitetu mučenika Hermagore koga su smatrali akvilejskim mučenikom iz nešto kasnijeg vremena – iz 3. stoljeća.⁴⁷ To je mišljenje i suvremenog slovenskog historičara – R.

Bratoža.⁴⁸

Navedena dugotrajna diskusija o porijeklu i historicitetu akvilejskog mučenika Hermagore, govori o značenju hrvatskog historičara S. Ritiga koji je svojom teorijom pokrenuo cijelu raspravu.

U prvoj pol. 20. st. ponovo se pišu velike sinteze o panonskoj Crkvi. Riječ je o dva velika rada kojima su autori strani istraživači crkvene povijesti: J. Zeiller i T. Nagy. Zbog značenja Zeillerovog i Nagyevog rada ali i zbog činjenice da su njihova djela ostala usamljena među crkveno-povijesnom literaturom o panonskom prostoru i da predstavljaju još uvijek jedine crkveno-povijesne sinteze 20. st., Zeillerova i Nagyeva sinteza i danas se najčešće citiraju kod tematiziranja crkveno-povijesnih problema.

U odnosu spram Farlatijeve i Szalágyijeve sinteze ova dva rada se bitno razlikuju pomicanjem težišta s formalne na sadržajnu ili teološku razinu istraživanja. Farlati i Szalágyi više su ostajali na formalnoj razini što se očituje u njihovom nastojanju stvaranja pregledne slike glavnih crkveno-povijesnih zbivanja. Tako su nastojali dati relevantne kataloge panonskih mučenika, vjerodostojne biskupske liste, točan broj biskupija unutar pojedinih nadbiskupskih područja itd. Ova razlika između starih i novijih sinteza razumljiva je stoga što su Farlati i Szalágyi kao prvi istraživači koji su se prihvatili pisanja sintetičkih djela o panonskoj Crkvi najprije morali pronaći i srediti izvore te utvrditi osnovni korpus relevantnih izvora. Naravno, oni se nisu zaustavili na samom prikupljanju izvora već su dali i interpretacije sakupljenje građe. Ipak, formalna osnova koju su stvorili ti prvi istraživači, na neki način preteže i čini znatan dio vrijednosti njihovih djela. Kasnije sinteze kao i pojedinačne manje studije (npr. spomenuta Pavićeva i Ritigova studija) mogle su na takvoj osnovi izgrađivati kritiku nekih dvojbanih podataka (npr. kritiku apostolskih početaka panonske Crkve i legendarnih biskupa 1. st.) i proširivati uočene sadržajne probleme.

J. Zeiller je u svojoj knjizi obradio ranokršćansko razdoblje na području podunavskih provincija – Panonije, Norika i Mezije. Iz crkvene povijesti Panonije obradio je slijedeće teme:⁴⁹ problem kristijanizacije prema legendarnim i historijskim izvorima, pitanje Dioklecijanovog progonstva i autentičnih panonskih mučenika (navedeni su mnogobrojni izvori, od martirologija i pasija do crkvenih historičara; dani su izvodi iz pojedinih pasija kao i citati iz martirologija), problem identifikacije ranokršćanskih biskupija, pitanje razvoja i utjecaja arijanizma – glavne hereze 4. st., pitanje razvoja drugih neortodoksnih pravaca u 5. st., problem karaktera crkvene organizacije u 5. st. i načina crkvene opstojnosti u 6. st. Zeiller raspravlja i o barbarima u podunavskim provincijama i njihovom prihvatanju kršćanstva.

T. Nagy je u svojoj sintezi⁵⁰ obradio izvore o panonskim mučenicima, pozabavio se radovima mučenika Viktorina (prvog crkvenog pisca na ovim prostorima), analizirao je pojavu i značenje panonskog arijanizma, odredio je sadržaj heretičkog učenja biskupa Fotina, posebno je analizirao razvoj arijanstva 50-tih godina 4. st. u doba cara Konstancija koji je bio veliki zaštitnik te hereze (tada je arijanska hereza dobila svoj izraziti teološki naboj u sadržaju poznatih sirmijskih formula), pozabavio se konačnim slomom heretičkog svjetonazora koji je bio zorno predočen djelovanjem i osobnom prisutnošću Ambrozija Milanskoga, obradio je posljednje razdoblje

rimске Panonije karakterizirano sve većom barbarizacijom i ukratko se osvrnuo na arheološke spomenike – ostatke sakralne arhitekture. Koliko god ovaj kratki osvrt na glavne teme djela upućuje na popriličnu raznolikost sadržaja, Nagyeva sinteza ipak je koncentrirana oko jedne dominantne teme – arijanske hereze. Time čitavo djelo pomalo poprima karakter produbljene studije posvećene jednoj osnovnoj temi.

Ostaje nam još ukratko spomenuti brojna manja djela, članke i studije posvećene različitim ranokršćanskim pitanjima.

Na prvo mjesto možemo staviti dosta brojnu literaturu o panonskim mučenicima. Jedan od najvećih hagiografskih autoriteta, H. Delehaye, pisao je i o panonskim mučenicima. U veoma važnom hagiografskom djelu: »Les origines du culte des martyrs« Delehaye se osvrnuo na slijedeće mučenike: Demetrija, Ireneja, Sinerota, Kvirina, Montana, Maksimu i Ursicina.⁵¹ S obzirom na pitanje o historijskoj vrijednosti pasija naših panonskih mučenika potrebno je svakako konzultirati Delehayevu podjelu mučeničkih akata. Delehaye je predložio takvu podjelu akata koja polazi od njihove vrijednosti kao historijskih izvora. Ta podjela ostala je do danas temeljnom. Delehayeva klasifikacija⁵² dijeli izvore na 6 grupa. Svaka slijedeća grupa unutar podjele predstavlja udaljavanje od zahtijevanog principa historijske vrijednosti izvora. Sačuvane legende o panonskim mučenicima pripadaju III. i IV. grupi Delehayeve klasifikacije. III. grupi pripadaju legende o Ireneju, Polionu, Kvirinu, Sinerotu, Donatu i drugovima, Ursicinu i Četvorici ovjenčanih. IV. grupi pripadaju legende o Anastaziji i Demetriju. Od Delehayevih radova o pojedinim mučenicima treba spomenuti njegovo pisanje o sv. Demetriju, panonskom svecu čiji se kult rano proširio izvan uže domovine i o kojem su se sačuvale dvije različite životne priče.⁵³ Delehaye je zatim proučavao mučeničke legende o Četvorici ovjenčanih i o sv. Anastaziji.⁵⁴ Među manjim radovima treba svakako spomenuti već citirani članak o Četvorici ovjenčanih koji je koncentriran oko tri bitna pitanja:⁵⁵ lokacije kulturnog mjesta u Rimu, prijenosa relikvija i nastanka legende o istoimenim rimskim mučenicima.

Od znamenitog hagiografa L. Duchesnea, De Rossijevog suradnika, potječe članak o Anastaziji Sirmijskoj u kojem autor iznosi teoriju o sirmijskom porijeklu ove svetice.⁵⁶ Isto mišljenje o porijeklu sv. Anastazije imao je njemački crkveni historičar Grisar.⁵⁷

N. Vulić je preveo i komentirao Pasiju četvorice ovjenčanih (*Passio sanctorum IV coronatorum*).⁵⁸ Smatrao je da je legenda o Četvorici ovjenčanih nastala još u antici ali joj je odricao historijsku vrijednost držeći je čistom fantazijom. Takvoj ocjeni o fantastičnom karakteru legende suprotstavio se P. Mijović koji je Frušogorske mučenike držao historijskim ličnostima.⁵⁹ Iako sama legenda nikako nema značenje historijskog izvora u njoj postoji tzv. racionalno jezgro – mislio je Mijović. To racionalno jezgro čini npr. geografski okvir priče, pa po Mijoviću otuda proizlazi povezanost hagiografskog i arheološkog istraživanja. Slično mišljenje o mogućnostima čitanja hagiografskih tekstova imao je i D. Simonyi. On je, međutim, iz hagiografskih podataka izvukao drugačije zaključke, pa je nasuprot općenito prihvaćenom identifikiranju legendarne planine s Fruškom gorom, predložio mađarsko područje kao realni geografski okvir priče.⁶⁰

Od nekoliko članaka objavljenih u crkvenim listovima, spominjemo priloge I.

Tkalčića i M. Galovića (o sisačkoj biskupiji i o panonskim mučenicima prema navodima martirologija, osobito prema Rimskom martirologiju).⁶¹

O povezanosti hagiografskih i arheoloških istraživanja svjedoči i rad St. Paulovicsa koji je pokušao ubicirati Kvirinovu baziliku u Savariji.⁶²

O panonskom mučeniku Hermogenu razvila se brojna literatura osobito u kontekstu Ritigove teze o Hermogenovom kultu u Akvileji. Već smo spomenuli autore što su nasljeđovali Ritigovu teoriju o preimenovanju panonskog mučenika i fantastičnom karakteru akvilejske legende. Među njima, kao vjerojatno najznačajnije ime, ističemo R. Eggera i njegov rad pod naslovom »Der heilige Hermagoras«.⁶³ U tom radu Egger je objavio legendu o akvilejskom mučeniku Hermagori (B varijanta legende) zajedno s njemačkim prijevodom izvornika. U vezi s analizom legende dao je popis panonskih mučenika i pozabavio se pitanjem širenja njihovog kulta izvan uže domovine.

Nekoliko pasija panonskih mučenika preveo je na slovenski teolog F. K. Lukman. Radi se o pasijama mučenika Ireneja, Poliona i Kvirina koje su prevedene prema Ruinarovom izdanju mučeničkih akata.⁶⁴ Osim Ruinarovog izdanja Lukman je koristio i druge zbirke mučeničkih akata, pa je neke pasije preveo prema drugim autorima (npr. Pasiju sv. Ciprijana prema Gebhardtovom izdanju).

Dvoje naših svetaca, mučenica Anastazija i sv. Demetrije, osobito su povezani sa stranim centrima – Rimom i Solunom. Iz bogate literature koja im je posvećena ovdje izdvajamo samo nekoliko naslova.⁶⁵

Mučniku Polionu posvećen je rad J. Kunkere o ranokršćanskim Vinkovcima. U tom radu je analizirana kršćanska poruka (kršćanska etika) sadržana u Pasiji sv. Poliona. Glavni tekst pisan je popularno i pojednostavnjeno. Naprotiv, bilješke obiluju citatima iz Pasije sv. Poliona i sadrže neka zanimljiva tumačenja i interpretacije pojedinih mjesta pasije.⁶⁶

U literarnim izvorima nema zapisa o mogućim mučenicima ranokršćanskog doba iz mađarskog dijela Panonije. Kao i u slučaju ranokršćanskih biskupija, o postojanju mučenika među pripadnicima mađarskih ranokršćanskih općina možemo zaključivati na osnovu brojnih arheoloških nalaza. Tako na temelju natpisa u kojem se spominje mučeništvo više osoba, E. B. Thomas zaključuje o martirima mađarske Panonije. Natpis potječe sa sjevera Mađarske, iz rimskog Brigetija.⁶⁷

U ostalim nama dostupnim radovima, uglavnom je riječ o općenitom prikazu panonske crkvene povijesti.

Veoma kratak osvrt nalazimo npr. kod F. Šišića gdje je u samo jednoj bilješci izraženo pristajanje uz Ritigovu tezu o panonskom porijeklu sv. Hermagore a usput su spomenuta imena nekih drugih panonskih mučenika i biskupa.⁶⁸

N. Vulić se u općenitom članku o antičkom Sirmiju dotaknuo i kršćanske povijesti toga grada.⁶⁹ Dao je sirmijsku biskupsku listu, pokazao tok raspre između ortodoksije i arijanstva i naveo neke sirmijske mučenike.

U Cabrol-Leclercqovom monumentalnom leksikonu nalazimo dva članka posvećena Panoniji. U prvom je crkvena povijest Panonije obrađena unutar prikaza cijelog Ilirika a u drugom je zasebno prikazano ranokršćansko razdoblje rimske provincije Panonije.⁷⁰ U oba članka prikazani su i ranokršćanski arheološki spomenici.

R. Rogošić obradio je u okviru svoga prikaza kasnoantičke povijesti Ilirika i sve

značajnije kršćanske teme.⁷¹ Zbog iscrpnih navoda i korištenja izvora Rogošičevi navodi o ranokršćanskom Iliriku (osobito Sirmiju čijom se biskupskom listom detaljnije pozabavio) predstavljaju pouzdani sekundarni izvor.

Sličnog karaktera samo nešto popularniji je i osvrt B. Gabričevića.⁷² Kako se radi o članku koji je bio prvotno namijenjen sjednici UNESCO-a, izostali su citati izvora (crkvenih historičara i martirologija). Gabričević je ukazao na najznačajnija zbivanja iz panonske crkvene povijesti opisavši detaljno sirmijske formule vjeroispovijedi i njihov prevladavajući utjecaj u tadašnjim teološkim razmišljanjima.

Jedan od najvećih istraživača povijesti i arheologije antičke Panonije, svakako je mađarski znanstvenik A. Mócsy. On je napisao nekoliko sinteza o povijesti rimske provincije Panonije. U tim sintezama u većoj ili manjoj mjeri obradio je i ranokršćansku povijest.

U velikom članku o Panoniji objavljenom u RE, Mócsy⁷³ je skicirao kako postignute rezultate arheoloških istraživanja tako i najnovija teorijska razmišljanja o panonskoj crkvenoj povijesti predstavljena u djelu T. Nagy. Osvrnuo se na glavne tematske cjeline koje pružaju zaokruženi i potpuni uvid u problematiku ranokršćanskog razdoblja. U skladu s informativnim karakterom članka dao je neosporne i najvažnije činjenice o svakom tematiziranom području (počeci kristijanizacije, panonski mučenici, nacrt crkvene povijesti i arheološki spomenici). 20-tak godina kasnije Mócsy je objavio sintezu o Panoniji u kasnom Carstvu.⁷⁴ U toj su knjizi dva poglavlja posvećena kršćanstvu. U njima su obrađena crkveno-povijesna i arheološka pitanja. Na sličan način se A. Mócsy pozabavio ranokršćanskim razdobljem i u svojoj trećoj sintezi⁷⁵ o provincijama Panoniji i Gornjoj Meziji. Kao i u ostale dvije knjige pouzdano utvrđenim biskupijama (na temelju literarnih izvora) smatrao je samo crkvene zajednice u jugoslavenskom dijelu Panonije, iako brojni arheološki nalazi upućuju na analognu situaciju u Mađarskoj. Lijep je primjer za ovo pitanje odnosa »snaga« rasprostranjenost kršćanskih natpisa u Panoniji. Mócsy je na karti rasprostranjenosti ranokršćanskih natpisa⁷⁶ pokazao prevagu mađarskog dijela Panonije gdje je utvrđeno više lokaliteta s ranokršćanskim natpisima nego u jugoslavenskom dijelu.

U svojoj monografiji o antičkoj Mursi D. Pinterović se u okviru prikaza kasnoantičke povijesti Murse dotakla i crkveno-povijesnih pitanja.⁷⁷ Također je pisala o problemu bazilike u Mursi o kojoj postoje literarne vijesti i koju je Katančić na temelju nalaza antičkih ruševina ubicirao izvan zidina stare Murse.⁷⁸ Kratak osvrt na crkvenu povijest Panonije nalazimo i u članku B. Vikić-Belančić⁷⁹ koji je posvećen arheološkim nalazima iz sjeverne Hrvatske.

U najnovije vrijeme osvrnuo se na sirmijsku crkvenu povijest N. Duval.⁸⁰ U okviru članka o antičkom Sirmiju pregledno je izložio sirmijsku biskupsku listu.

Velik doprinos antičkoj crkvenoj povijesti dao je tokom posljednjeg desetljeća slovenski historičar R. Bratož. On je uglavnom obradio ranokršćansko razdoblje na tlu Slovenije, ali je u nekim radovima pisao i o panonskim temama.⁸¹ U vezi Bratoževog članka o odnosima između Sirmija i Akvileje treba napomenuti da on predstavlja primjer tematiziranja problema granica ranokršćanskih biskupija. O tom problemu postoji dosta brojna suvremena literatura koju u ovom pregledu nismo obuhvatili. Pitanje rasprostiranja pojedinih nadbiskupija i karaktera crkvene vlasti zahtijeva po svojoj složenosti posebnu obradu o čemu svjedoči postojeća literatura.

BILJEŠKE:

*Ovaj članak (kao i radovi objavljeni u prethodnim brojevima časopisa »Opuscula archaeologica«) predstavlja dio magistarskog rada što je 1990. g. obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

1 Pod panonskom Crkvom se u ovom radu podrazumijevaju sve one općine koje su se nalazile unutar granica kasnoantičke provincije Panonije. Značajni ranokršćanski centri, Petovij i Emona, u kasnoantičkom razdoblju više nisu teritorijalno pripadali Panoniji. Točni datumi odvajanja tih gradova nisu utvrđeni ali raspoložemo okvirnim vremenskim pokazateljima. Tako kod Herodijana nalazimo podatke da je Emona »*prvi grad Italije*« (Herod. VIII 1,4) što pretpostavlja njezino relativno rano odvajanje od matičnog teritorija. Emona je priključena Italiji još tokom 2. st., u vrijeme kad je teško pretpostaviti bilo kakve prodore kršćanstva u panonski prostor. Petovij je od našeg područja odvojen kasnije, ali također u pretkonstantinovskom razdoblju, u vrijeme Dioklecijanovih administrativnih promjena. Kako su te reforme trajale sve vrijeme Dioklecijanove vladavine, ne možemo odrediti točnu godinu izdvajanja Ptuja. To je odvajanje zabilježeno znatno kasnije pa nam se kao prvi izvor javlja Itinerarium Burdigalense iz god. 333. što predstavlja *terminus ante quem*. Međutim, mnogo važnije od teritorijalno-administrativne pripadnosti jest pitanje crkvene pripadnosti, pitanje uspostave nadbiskupske vlasti i potčinjenosti određenom crkvenom središtu. Još prije izgradnje takve složene crkvene hijerarhijske strukture kojoj se na čelu kao metropolita nalazio biskup najznačajnije i najveće kršćanske općine, teritorij Petovija i Emone kao i cijeli prostor današnje Slovenije i Istre nalazio se unutar utjecajne sfere akvilejske Crkve (usp. R. Bratož, Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, passim). S uspostavom nadbiskupske vlasti područje Norika našlo se između Akvileje i Sirmija kao nadbiskupskih sjedišta (usp. R. Bratož, Crkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo, ZČ 37/1983, 267–270). Pretpostavlja se, po analogiji sa svjetovnom upravom, da je Norik u drugoj pol. 4. st. mogao potpadati pod sirmijsku nadbiskupiju. Riječ je samo o pretpostavci koju zasada nije moguće dokazati kako s pravom upozorava slovenski historičar R. Bratož (usp. citirani članak, str. 269). U 5. st. s opadanjem značenja Sirmija raste utjecaj Akvileje te je sada čitav Norik podvrgnut akvilejskoj nadbiskupiji (o akvilejskom nadbiskupskom području usp. Aquileja, Lex. Theol. Kir. I, Freiburg 1957, 780–781; usp. i kartu akvilejske nadbiskupije: Aquileia, Enc. Catt. I, Città del Vaticano, 1948, 1721–1722). Prema tome, Ptuj se od 5. st. sigurno nalazio pod jurisdikcijom Akvileje; možda je toj nadbiskupiji bio podvrgnut od njenog osnivanja u 4. st. jer se ne može dokazati podudarnost sirmijske svjetovne i crkvene vlasti, tj. pripadnost Norika sirmijskoj nadbiskupiji. Emona je pak sasvim sigurno pripadala akvilejskoj nadbiskupiji već u 4. stoljeću. Imajući u vidu navedene činjenice možemo zaključiti da Petovij i Emona u kasnoj antici nisu ni u svjetovnom ni u crkvenom smislu pripadali Panoniji. S obzirom na svjetovnu, teritorijalno-administrativnu podjelu Carstva, ti su gradovi pripadali Noriku odnosno Italiji; s obzirom na crkvenu nadbiskupsku organizaciju, ulazili su prvenstveno u akvilejsku utjecajnu sferu.

2 Postoji, istina, jedno svjedočanstvo koje bi se moglo odnositi na područje sjeverno od Drave, ali ono zbog veoma kasnog nastanka izaziva različite interpretacije. Riječ je o biskupu Vigiliju koji se među potpisnicima koncila u Gradu 572–577. i 579. g. javlja kao *Vigilius Scaravasiensis* odnosno kao *Vigilius episcopus Scaravasiensis* (sve izvore o Vigiliju kao i kasniju sekundarnu literaturu, donosi E. Tóth u članku »*Vigilius episcopus Scaravasiensis*«. Acta Arch. Hung., XXVI/1974, fasc. 3–4. 269–275).

- Oblici *Scaravasiensis*, *Scaravaciensis* jezično se mogu dobro povezati s imenom *Scarabantia*, pa bi prema tome, filološkom kriteriju, Vigilije bio biskup antičke Skarabancije. Tako su Vigilijevo sjedište složno odredili kritičari izvornih dokumenata. Međutim, prema historijskim i arheološkim kriterijima, većina istraživača je odbacivala identifikaciju sa Skarabancijom i Vigilijevu biskupiju tražila izvan Mađarske, u Italiji, Noriku i Reciji. Javile su se brojne hipoteze ali ni jedna ubikacija nije apsolutno potvrđena. Od onih istraživača koji su se priklonili prvotnoj tezi o biskupiji u mađarskoj Panoniji, spominjemo ovdje E. Tótha koji je biskupiju u Skarabanciji tematizirao u okviru svoje teorije o kasnoantičkom kontinuitetu romaniziranog stanovništva Panonije (usp. nav. dj.). Ipak, zbog veoma kasnog javljanja u drugoj pol. 6. st., čini se opravdana sumnja u Vigilijevo panonsko porijeklo.
- 2 Pored još uvijek otvorenog pitanja ubikacije Vigilijeve biskupije uz mađarsku se Panoniju veže još jedan crkveno-historijski problem. Mislimo na noviji pokušaj identifikacije Jovije (antičke biskupije) s mađarskim lokalitetom Heténypuszta u Panoniji Valeriji (T. Nagy, *The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph*, Acta Ant. Hung. XIX/1971, fasc. 3-4, 320). R. Egger koji je napisao temeljnu studiju o biskupiji u antičkoj Joviji, držao je da samo jedna od tri poznate Jovije može doći u obzir kao biskupsko sjedište. To bi bila Jovija u jugoslavenskom dijelu Panonije, na cesti Petovij – Mursa, jedina označena kao *civitas* (R. Egger, *Historisch-topographische Studien in Venedien, Österr. Jahresh. XXI-XXII/1922-1924*, 340). Dvije druge Jovije (o tri antičke Jovije usp. N. Vučić, *Iovia*, RE IX 2, Stuttgart 1916, col. 2005; A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Diss. Pann. I 5, 1936, 41, 62-64, 119-120) bile su po Eggerovom mišljenju samo skromne cestovne postaje te nisu mogle imati rang biskupije. Kako mađarska Jovija nije posve sigurno ubicirana, novi arheološki nalazi otvarali su prostor različitim hipotezama. Tako je T. Nagy prema Eggerovom kriteriju veličine i značenja grada, smjestio Joviju u Heténypusztu, lokalitet sa značajnim antičkim ostacima (o lokaciji mađarske Jovije usp. J. Fitz, *Iovia*, RE Suppl. IX, Stuttgart 1962, col. 104). Tu se moglo nalaziti veliko utvrđeno naselje, *civitas* u kasnoantičkom smislu te riječi. U takvom naselju što prelazi okvire obične cestovne postaje mogla se nalaziti i ranokršćanska biskupija. T. Nagy, koristeći upravo Eggerov kriterij posredno pretpostavlja da bi se i R. Egger složio s biskupijom u mađarskoj Joviji – samo da je znao za rezultate arheoloških istraživanja. Kako se u literaturi i nakon objave citiranog članka T. Nagya i dalje govori o biskupiji u jugoslavenskoj Panoniji, Nagyevom mišljenje ostaje samo nedokazana hipoteza. Prema najnovijoj literaturi sporna je veza Amancija s Jovijom a ne ubikacija same Jovije (usp. R. Bratož, *Razvoj organizacije zgodnejkršćanske Crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljeća*, ZČ/40, 1986, 372). S navedena dva problema (biskupije u Skarabanciji i Joviji) iscrpljuje se broj literarnih izvora uvjetno posvećenih mađarskom području. Nasuprot tome, za ranokršćanske biskupije južno od Drave posjedujemo puzdane literarne zapise.
 - 3 AA SS Apr. I, Antverpiae 1675, 820-821: G. Henschenius, De sanctis martyribus Demetrio Diacono, Hilario, Concesso, Maro, Sirmione, Fortunato, Donato. Item VII Virginibus – Canonicis; AA SS Mart. III, Antverpiae 1668, 616-617: autor članka nije naznačen, De SS. Montano Presbytero, Maxima coniuge, et aliis XL; AA SS Jul. II, Antverpiae 1721, 6: I. B. Sollerius, De SS. Martyribus Sirmiensiibus Innocentio, Sebastia, alias Sabbatia, et aliis XXX; AA SS Jul. IV, Antverpiae 1725, 28: I. B. Sollerius, De SS. Martyribus Sirmiensiibus Agrippino, Secundo, Maximo, Fortunato et Martiale; AA SS Aug. VI, Antverpiae 1743, 515-516: J. Stillingus, De S. Basilla Virgine Syrmii in Pannonia Inferiore.
 - 4 Objava akata panonskih mučenika u zbirci AA SS: AA SS Apr. III, Antverpiae 1675, 565-567: G. Henschenius, De SS. Eusebio episcopo, Pollione lectore, et Tiballo, Martyribus Cibali in Pannonia; AA SS Oct. IV, Bruxellis 1780, 50-209: C. Byeus, De S. Demetrio Martyre Thessalonicae in Macedonia; AA SS Aug. IV, Antverpiae 1739, 411-413: J. Pinius, De SS. Donato, Romulo, Sylvano, Venusto, et Hermogene Martyre; AA SS Mart. III, Antverpiae 1668, 555-557: autor članka pod naslovom »De S. Irenaeo Episc. et Martyre Sirmii in Pannonia« nije naveden; AA SS Jun. I, Antverpiae 1695, 380-384: D. Papebrochius, De S. Quirino Martyre, Episcopo Sisciae in Pannonia; AA SS Aug. III, Antverpiae 1737, 156-163: J. Pinius, De S. Ursicino vel Ursicio Milite ac Mart. in Illyrico; AA SS

- Feb. III, Antverpiae 1658, 365–366; I. Bollandus, De S. Sireno, sive Sinerio, Monacho et Martyre Sirmii in Pannonia Inferiore; AA SS Nov. III, Bruxellis 1910, 748–784; H. Delehaye, De Sanctis Quatuor Coronatis Romae in Monte Caelio.
- 5 AA SS Oct. IV, o. c., 58.
 - 6 AA SS. Apr. III, o. c., 565–567.
 - 7 AA SS Nov. II/2, 215: »*Tiballi non recte*«.
 - 8 J. L. Schönleben, Carnioli antiqua et nova... Sive incltyi ducatus Carnioliae annales sacro-prophani, Labaci 1681, Pars III, 165, 208; S. Tillemont, Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles, 1698, T. V, 250–256, 713–719.
 - 9 L. Szórényi, Vindiciae Sirmienses, Budae 1746, 127–128, 147, 206, 229–230.
 - 10 Ibid., 223–225, 147.
 - 11 M. Suić, Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike, Rad JAZU 426, Knjiga XXIV, Zagreb 1986, 222. M. Suić je u svojoj studiji koja predstavlja najnoviji originalni doprinos pitanju lokacije Stridona, prikazao glavne postojeće teze: usp. citiranu raspravu, 217–226.
 - 12 D. Farlati, Illyricum sacrum I, Venetiis 1751, Praefatio XIII–XLIII.
 - 13 Usp. P. Riceputus, Prospectus Illyrici sacri, Patavii 1720.
 - 14 Ibid., 7–13; 16–18; 18–19; 19–20.
 - 15 Usp. osobito poglavlja o biskupima 1. st.; D. Farlati, o. c., Tom. VII, Venetiis 1817, 465–482.
 - 16 Ibid., 465–482, 486–491, 518–542.
 - 17 Ibid., 486–518.
 - 18 Ibid., 571–612; Crkva antičke Siscije obrađena je u 5. tomu kolekcije: usp. D. Farlati, o. c., Tom. V, Venetiis 1775, 317–330.
 - 19 R. Bratož, Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, 41–68.
 - 20 S. Salagius, De statu ecclesiae Pannonicae, Quinque Ecclesiis 1777, Liber Secundus, 6–32.
 - 21 D. Farlati, o. c., Tom VII, 486.
 - 22 Vidi bilj. 17 te podatke o mučenicima drugih općina u poglavljima o tim Crkvama.
 - 23 D. Farlati, o. c., Tom. VII, 579.
 - 24 S. Ritig, Martyrologij srijemsko-panonske metropolije, BS 2/1911, 354–355.
 - 25 Farlati se nije složio s preranim datiranjem Crkve u Basijani koje je predložio I. Szalágyi; usp. D. Farlati, o. c., Tom. VII, 571.
 - 26 O pojedinim biskupskim listama i pitanju crkvenog primata usp. S. Salagius, o. c., Liber Tertius: De antiquis episcopatibus in Pannonia, Liber Quartus: De antiquis metropolitans per Pannoniam, Liber Quintus: De antiquis primatibus per Pannoniam.
 - 27 Ibid., Liber Quartus, 35.
 - 28 Vidi bilj. 26.
 - 29 S. Salagius, o. c., Liber Secundus, 24, 29–30.
 - 30 S. Timon, Imago antiquae Hungariae, Viennae 1754, Liber Primus, Caput X, 36–48.
 - 31 P. Katancius Pannonius, Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta, Eszeki 1782, 94–96.
 - 32 A. Blaskovich, Historia universalis Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria, Zagrabiae 1794, Diss. I, 44, 47–59, 88; Diss. VIII, 125–130.
 - 33 Ibid., Diss. I, 92–93; Diss. III, 44–50; Diss. VIII, 55–79, 120–125.
 - 34 T. Ruinart, Acta Martyrum Sincera et Selecta, Tom. III, Augustae Vindelicorum 1803, Passio Quirini I–V, 165–170, passim.
 - 35 Ibid., II, III, IV.
 - 36 A. Blaskovich, o. c., Diss. VIII, 125–130.
 - 37 Interpretaciju Florijanove pasije kao i objavu njezine dulje verzije dao je u najnovije vrijeme ponovo R. Bratož. Usp. R. Bratož, o. c. (bilj. 19), 267–275, 352–356.
 - 38 Teodorik Ruinart, Dilla svetih mucsenikah nehimbena i izabrana (po Ivanu Marevichu iz Latinskoga Jezika na Illiriciski prineshena i u tri Dila Razdilita), U Osiku 1800.

- 39 F. Kenner, *Noricum und Pannonia*, Wien 1870, 82-85.
- 40 I. Kukuljević Sakcinski, *Panonija Rimska*, Zagreb 1873, 67.
- 41 Literatura o Četvorici ovjencanih navedena je u Komentarima uz objavu legende u zbirci *Acta Sanctorum*. Kao temeljni rad možemo izdvojiti slijedeći članak: W. Wattenbach, *Passio Sanctorum Quatuor Coronatorum*, SKAW, Wien, Phil.-Hist. Kl. X/1853, p. 115 seq.
- 42 Važniji stariji radovi o Četvorici ovjencanih: M. Petschenig, *Zur Kritik und Würdigung der Passio Sanctorum Quatuor Coronatorum*, Wien 1881; L. Duchesne, *Le culte romain des Quatre Couronnes*, *Mél. arch. hist.* XXXI/1911, 231-246; P. Franchi de' Cavalieri, *I Santi Quattro*, *Stu. Tes.* XXIV/1912, 57-66; H. Delehaye, *Le culte des Quatre Couronnés à Rome*, *AB XXXII/1913*, 63-71; J. P. Kirsch, *Die Passio der hl. Vier Gekrönten in Rom*, *Hist. Jahr.* XXXVIII/1917, 72-97.
- 43 Skicirana shema razvoja kršćanske misli ne nalazi se u Pavićevoj studiji. Njome smo željeli naglasiti značenje arijanstva koje je bilo najizrazitija hereza 4. st.
- 44 M. Pavić, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Đakovo 1891, 26-27: »*Glavna mana ove, kao i svih arijanskih vjerovizpovjesti je nejasnoća.*«
- 45 Mansi, *Concil.*, Tom. III, *Florentiae 1759*, 293-294.
- 46 S. Ritig, o. c., 353-361.
- 47 Usp. kod R. Bratoža, o. c. (bilj. 19), 41-68.
- 48 *Ibid.*, l. c.
- 49 J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l' empire romain*, Paris 1918, 27-52, 68-104, 129-176, 205-343, 344-364, 364-376, 377-406.
- 50 T. Nagy, *Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes*, *Diss. Pann. ser. II*, 12/1939, 53-73, 31-52, 74-109, 110-126, 127-156, 157-187, 188-199, 208-215.
- 51 H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933, 228-229, 256, 257-258, 324.
- 52 H. Delehaye, *Les Légendes hagiographiques*, Bruxelles 1955 (Quatrième éd.), 106-109 donosi slijedeću klasifikaciju: 1) legende koje predstavljaju zapise sa sudskih procesa. Prema svom službenom karakteru ti se zapisi nazivaju prokonzulskim aktima. Kao najpoznatiji primjer ove kategorije mučeničkih akata obično se navodi Pasija sv. Ciprijana. Pošto službeni sudski tekstovi tvore jezgru legendi ove grupe, one posjeduju prepoznatljivu literarnu strukturu kojom se razlikuju od kasnije nastalih pasija. Legende I. grupe lako se prepoznaju ali ih je sačuvano veoma malo; 2) legende koje također predstavljaju originalne izvore ali u kojima je izraženiji subjektivni stav autora. Drži se da su autori ovih legendi bili neposredni svjedoci samih događaja ili barem dobro informirani suvremenici. Legende ove grupe izražavaju živo i suvremeno svjedočanstvo bez posredovanja nekog drugog literarnog izvora. Predstavljaju dakle originalne dokumente čija je vjerodostojnost gotovo jednaka legendama I. grupe. Od sačuvanih djela ove grupe možemo spomenuti Euzebijev rad o mučenicima Palestine; 3) legende koje predstavljaju kasnije prerade originalnih dokumenata. Tim je legendama, dakle, izvor neki dokument iz prethodne dvije grupe. Često u III. grupi nalazimo i pasije nastale višestrukom preradom originalnih dokumenata (promjene se dešavaju na već izmijenjenim, sekundarnim dokumentima). Prema stupnju na kojem se promjene dešavaju (prerada originalnih ili već prerađenih, sekundarnih dokumenata) legende ove grupe karakteriziraju male stilske izmjene ili veće, sadržajne promjene. Kao primjer legende III. grupe možemo navesti 7 različitih verzija akata scilitanskih mučenika; 4) legende nastale bez podloge pisanih izvora. Njihov sadržaj je rezultat kombinacije realnih i irealnih elemenata. Legende ove grupe nazivaju se historijskim romanima. Predstavljaju vrlo brojnu kategoriju. Historijski elemenat u njima se svodi na minimum. Možemo ga otkriti u imenu mučenika, datumu pogubljenja i eventualnom postojanju kultnog mjesta. U historijskim romanima, prema tome, stvarna je samo osoba mučenika koja daje historijsku vrijednost legendarnom sadržaju. Iz mnoštva legendi ove grupe navodimo priču o mučenici Anastaziji Sirmijskoj koja je u legendi prikazana kao Rimljanka; 5) legende bez ikakve historijske vrijednosti. Nakon historijskih romana u kojima je osoba mučenika imala historijsku vrijednost dolaze izvori u kojima je cijeli sadržaj fantastičan. Kao primjer navodimo Pasiju sv. Nikefora; 6) pasije bez ikakve historijske vrijednosti koje se od akata prethodne grupe razlikuju time

- što su namjerno sastavljene s cijem da zavaraju čitaoca; to su dakle, tendenciozne krivotvorine. Sastavljene su vješto, od poznavalaca hagiografske literature. Legende ove posljednje grupe nisu prave legende i u proučavanju hagiografske literature možemo ih ostaviti po strani.
- 53 H. Delehaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Bruxelles, 103-108, 259-263.
 - 54 H. Delehaye, *Étude sur le légendier romain. Les saints de novembre et de décembre*, Bruxelles 1936, 64-73, 151-171, 221-258.
 - 55 H. Delehaye, o. c. (bilj. 42).
 - 56 L. Duchesne u: *Mel. arch. hist.* VII/1887, 387-413.
 - 57 H. Grisar, *Civiltà cattolica* III/1896, 729-741; idem, *AR* I/1899, 608-610.
 - 58 N. Vulić, Fruškogorski mučenici, *Glas. Ist. dr.* IV/3, 1931, 359-373; idem, *Iz antičke istorije naše zemlje, Passio sanctorum IV coronatorum, Glas SKA* 82/1934, 1-22.
 - 59 P. Mijović, Sirmijski skulptori i kamenoresci – Quattuor coronati, *Starinar* XVII/1966, 53-60.
 - 60 Usp. članak D. Simonyija objavljen u *Acta Ant. Hung.* VIII, 1960, 165 i dalje.
 - 61 I. Tkalčić, Crta o bivšoj sisačkoj biskupiji, *Kat.* 1. 1904, 17-20; M. Galović, Naši zaboravljeni mučenici, *Glas. bisk. bos.* srijem. 57/1929, 76-78.
 - 62 St. Paulovics, *Szent Quirinus*, *VS* 1938, 138-151. Kasnije je ustanovljeno da pretpostavljena bazilika pripada rimskoj profanoj arhitekturi. Usp. E. Tóth, *Late antique imperial palace in Savaria; the question of the so-called Quirinus basilica*, *Acta Arch. Hung.* 25/1973, 117-137.
 - 63 R. Egger, *Der heilige Hermagoras*, Klagenfurt 1948. Detaljne bibliografske podatke o svim relevantnim radovima daje R. Bratož u citiranoj raspravi (vidi bilj. 47).
 - 64 F. K. Lukman, *Martyres Christi*, Celje 1934, 202-205, 206-209, 233-238.
 - 65 P. Devos u članku »*Sainte Anastasie la vierge et la source de sa Passion*« *AB* 80/1962, 33-51, analizira grčku legendu o sv. Anastaziji. Pregled literature o sv. Demetriju daje H. Delehaye, o. c. (bilj. 51), 228-229; od kasnijih radova spominjemo slijedeće: B. Kötting, *Peregrinatio religiosa*, Münster 1950, 222-227; P. Lemerle, *Miracula S. Demetrii*, *ByZ* 46/1953, 349-361.
 - 66 Kunkera-Ulman-Dragutinac, *Ranokršćanski život u Vinkovcima*, Vinkovci 1972. Usp. osobito bilješke: 69-82.
 - 67 Edit B. Thomas, *Martyres Pannoniae*, *Fol. Arch.* XXV/1974, 131-146; eadem, *Martyres Pannoniae*, *Atti IX Cong. Inter. Arch. Crist.*, Roma 1975, Vol. I, *Città del Vaticano* 1978, 615-620.
 - 68 F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 152-153.
 - 69 N. Vulić, *Sirmium*, današnja Sremska Mitrovica, *Glas. Ist. dr.* II/2, 1929, 153-164.
 - 70 F. Cabrol-H. Leclercq, *DACL* VII, Paris 1926, *Illyricum*, 89-180; *DACL* XIII, Paris 1937, *Pannonie*, 1046-1063.
 - 71 R. Rogošić, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)*, Zagreb 1962, 28-46, 78-94, 104-108.
 - 72 B. Gabričević, *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*, u zbirci: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 278-314.
 - 73 A. Mócsy, *Pannonia*, *RE Suppl.* IX, Stuttgart 1962, col. 750-758.
 - 74 A. Mócsy, *Pannonia a késői császárkorban*, Budapest 1974, 157-164, 164-172.
 - 75 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, posebno str. 303-335.
 - 76 *Ibid.*, 309.
 - 77 D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, *Osijek* 1978, 83-101, 144-145.
 - 78 D. Pinterović, »*Basilica martyrum*« u Mursi, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980, 59-66.
 - 79 B. Vikić-Belančić, *Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj*, *AV XXIX/1978*, Ljubljana 1978, 588-606.
 - 80 N. Duval, *Sirmium sur la Save*, *Convegno internazionale: La Venetia nell' area Padano-Danubiana*, Venezia 1988, 355-366.
 - 81 Usp. citirane Bratoževe radove.

POPIS KRATICA (časopisi, enciklopedijska izdanja i višetomne serije):

- AA SS – Acta Sanctorum
AB – Analecta Bollandiana
Acta Ant. Hung. – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AR – Analecta Romana
Atti Cong. Inter. Arch. Crist. – Atti del Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana
AV – Arheološki vestnik
BS – Bogoslovska smotra
ByZ – Byzantinische Zeitschrift
DACL – Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie
Diss. Pann. – Dissertationes Pannonicae
Enc. Catt. – Enciclopedia Cattolica
Fol. Arch. – Folia Archaeologica
Glas. bisk. bos. srijem. – Glasnik biskupija bosanske i srijemske
Glas. Ist. dr. – Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu
Glas SKA – Glas Srpske kraljevske akademije
Hist. Jahr. – Historisches Jahrbuch
Kat. l. – Katolički list
Lex. Theol. Kir. – Lexikon für Theologie und Kirche
Mansi, Concil. – J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio
Mél. arch. hist. – Mélanges d'archéologie et d'histoire
Österr. Jahresh. – Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien
Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
RE – Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
SKAW – Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften
Stu. Tes. – Studi e Testi
VS – Vasi Szemle
ZČ – Zgodovinski časopis

Summary

REVIEW OF THE MAIN TRENDS IN THE STUDY OF THE ANCIENT LITERARY SOURCES OF THE PANNONIAN CHURCH

The first treatises concern in Pannonian church history originated in the 17th century in the frame of the jesuitical investigations. From that time onwards literary sources have served in the various researches of the ancient church history.

The first great work appeared under the title »*Illyricum sacrum*« in the 18th century. The authors were D. Farlati and G. Coleti. In regard to the Pannonian church that monumental work contains the following main issues: – question of the beginning of the Christianization; – problem of the validity of the Sirmian list of bishops; – problem of the authenticity of the Sirmian martyrs; – question of the Pannonian communities subordinate to the Sirmian metropolis. The value of Farlati's investigations is in forming a suitable list of bishops and in publishing the acts of the martyrs.

We have to mention another important name from the 18th century: I. Szalágyi (S. Salagius). I. Szalágyi was the author of the second great church history: »*De statu ecclesiae Pannonicae*«. That work is also important because of its making a material ground for the later historical studies. From the great number of these later authors we have to mention the following names: S. Ritig, L. Duchesne, H. Delehay, J. P. Kirsch, M. Pavić, J. Zeiller, T. Nagy, N. Vulić, R. Egger, P. Devos, R. Bratož. On the basis of the material evidence which had collected D. Farlati, I. Szalágyi and other famous writers the historians of the 20th century have made their investigations richer.

